

Prosvjetiteljstvo i enciklopedija: dva prosvjetiteljstva i dvije enciklopedije

Slaven Ravlić

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Leksikografski zavod Miroslav Krleža

SAŽETAK: U radu se ispituje odnos između prosvjetiteljstva i enciklopedije kroz analizu dviju velikih prosvjetiteljskih enciklopedija XVIII. stoljeća: francuske *Enciklopedije* i škotske *Britanske enciklopedije*, kao izraza specifičnosti dvaju projekata prosvjetiteljstva: francuskoga radikalnoga prosvjetiteljstva i škotskoga umjerenoga prosvjetiteljstva. Obje su enciklopedije nastale u različitim društvenim i enciklopedijskim kontekstima: prva je bila izravni proizvod vodećih prosvjetitelja u borbi za kulturnu i društvenu promjenu, a druga je izrasla iz duhovnoga ozračja koje je oblikovalo škotsko prosvjetiteljstvo u nastojanju za održanjem ravnoteže između promjene i tradicije, te su imale različite društvene učinke: prva je bila uvod u revoluciju, a druga je legitimirala britanski sustav i imperijalnu vladavinu. No obje su znatno pridonijele oblikovanju moderne enciklopedije te velikom zamahu enciklopedijske djelatnosti u XIX. i XX. stoljeću.

Cljučne riječi: *prosvjetiteljstvo; enciklopedija; društvena promjena; tradicija*

Uvod

U filozofiji, kulturnoj povijesti i povijesti političkih ideja XVIII. stoljeće poznato je kao razdoblje prosvjetiteljstva ili prosvjetiteljsko doba, koje je donijelo jednu od najvećih revolucija u povijesti čovječanstva – duhovnu revoluciju, iz koje će proizići neke temeljne moderne kulturne i političke institucije: novine, javnost, političko predstavništvo, ali i moderna enciklopedija. Razdoblje prosvjetiteljstva ponekad se čak poistovjećuje s jednom knjigom, enciklopedijom, pa se i opisuje kao doba ili razdoblje enciklopedije, a samo se stoljeće smatra stoljećem velike enciklopedijske revolucije.

U XVIII. stoljeću u Europi se pojavilo više enciklopedijskih djela, ali je tek nekoliko njih moguće izdvojiti kao karakteristične za cjelinu i karakter promjene. To je stoljeće bilo iznimno u povijesti enciklopedistike, ali i vrhunac razvoja dviju tada najvitalnijih tradicija, francuske i britanske. Proizvelo je dva djela po kojima je zapravo kasnije i nazvano zlatnim dobom enciklopedistike – slavnu francusku *Enciklopediju* te njezinu britansku suparnicu *Britansku enciklopediju*. Ipak, nazivi zlatno doba

ili doba enciklopedije odnose se ponajprije na prvo od njih, francusku *Enciklopediju*, djelo koje je bilo srž enciklopedijske revolucije. Prema Jonathanu Israelu, Diderotova *Enciklopedija* proizvela je u 1760-ima i 1770-ima »revoluciju duha«, koja je bila »jedna od najvećih i najodlučnijih promjena u ukupnoj povijesti čovječanstva« (Israel 2010: 91). Dok je ona odmah postala slavna i čudesno utjecajna, škotska i britanska, a kasnije američka *Britanska enciklopedija* bit će prihvaćena kao vrijedno djelo tek sa svojim trećim izdanjem (1788–97), a u potpunosti u prvoj polovici XIX. stoljeća. Iako nije imala tako snažan početak i utjecaj, *Britanska enciklopedija* postigla je tijekom dugoga razdoblja izlaženja velik enciklopedijski i ideološki utjecaj.

Obje su enciklopedije na specifičan način izrazile osobitosti dviju velikih struja prosvjetiteljstva – francuskoga i britanskoga (škotskoga), radikalnoga i umjerenoga prosvjetiteljstva, demokratskoga i antidemokratskoga prosvjetiteljstva. Iako je u britanskom prosvjetiteljstvu bila radikalna struja, a u francuskom umjerenana, ipak je dominacija jedne i druge odredila temeljni tijek. Na jednoj strani zauzimanje za prosvjetiteljstvo, razum i reformu u okviru očuvanja monarhije, postojeće socijalne hijerarhije utemeljene na povlastici i postojećih moralnih normi te shvaćanje subordinacije kao samoga temelja društva koji omogućuje vlast i socijalni red. Iza toga su stajali mislioci kao što je vodeći škotski filozof prosvjetiteljstva David Hume, te Adam Smith, Henry Home (lord Kames) i Adam Ferguson, koji je tako 1757. pisao: »Svaka osoba čini dobro i promiče sreću društva živeći suglasno rangu u koji ju je Providnost smjestila« (prema Israel 2010: 112). Na drugoj strani odbacivanje postojeće strukture prava, vlasti i društvenih povlastica te nova organizacija društva i države na temelju osobne slobode i političke jednakosti. Iza toga su stajali misaoni gorostasi kao što su Diderot, Holbach, Helvétius i Condorcet. Na jednoj strani, zagovaranjem ravnoteže razuma i tradicije, široka potpora *statusu quo*, a na drugoj uspostava razuma kao jedinoga vodiča u ljudskom životu i odbacivanje tradicije. Dok je britansko (škotsko) prosvjetiteljstvo u osnovi bilo izraz tadašnje socijalne strukture i stanja svijesti britanskoga društva (nedostatka zaštite za siromašne ili nepovlaštene osobe, posve neadekvatne i arhaične strukture prava i kaznenoga zakonodavstva, oligarhijskoga i koruptivnoga karaktera politike, diskriminacije katolika i Židova, neprijateljstva običnih Britanaca prema radikalnim idejama, snage konzervativne propagande, izrazite ksenofobije i otrovnoga antigalikanstva), francusko je prosvjetiteljstvo bilo izvor i poticaj »opće revolucije« i moderne demokracije (Israel 2010: 16–19 i 29–32).

Razumijevanje enciklopedija kao izraza dvaju prosvjetiteljstava ne može zanemariti još neke bitne razlike. Francuska je *Enciklopedija* bila proizvod francuskoga prosvjetiteljstva, glavni su joj autori bili vodeći prosvjetiteljski pisci pa je ona bila izraz njihovih zamisli, ideja i namjera. S druge strane *Britanska enciklopedija* tek je neizravno povezana sa škotskim prosvjetiteljstvom. Izrasla je iz duhovnoga ozračja koje je to prosvjetiteljstvo oblikovalo i bila je pothvat s više namjena (obrazovnom, kulturnom, poslovnom). Uz to, svaka od enciklopedija izrazila je specifičnu enciklo-

pedijsku tradiciju dviju zemalja. Iako je zamišljena kao francuska inačica Chambersove enciklopedije, francuska je *Enciklopedija* otišla u drugom smjeru, koji je postavio Bayleov *Povijesni i kritički rječnik* (1697). Britanska enciklopedija vezala se za enciklopedijsku tradiciju koju obilježavaju Harrisov *Tehnički leksikon* (1704), kao znanstveno-tehničko, ali i humanističko djelo, te vrlo popularna Chambersova *Ciklopedija* (1728).

1. Dva prosvjetiteljstva: francusko i škotsko

Prosvjetiteljstvo se obično određuje kao »razdoblje novovjekovne povijesti, kada znanost konačno i neopozivo obara teološku zgradu srednjega vijeka i proklamira um vrhovnim načelom svijeta« (Pejović 1982: 7), te kao »opći duhovni pokret u evropskim zemljama u XVIII. stoljeću protiv dogmatskog autoriteta, za pobjedu kritičkog uma u književnosti, umjetnosti, filozofiji, politici i javnom životu« (Pejović 1980: 657). To je kulturno-politički pokret, koji se temelji na filozofiji zdravoga razuma, a iz filozofije postupno prelazi u ostala područja duhovnoga stvaranja. Kritika se usmjerava protiv postojećih, samoobjavljenih istina, a »sve što se ne može legitimirati pred zdravim razumom proglašuje se zabludom, predrasudom i praznovjerjem, pa mora biti odbačeno« (ibid.). Kako postupno prelazi iz filozofije u javno mišljenje, prosvjetiteljstvo ulazi u politički život te se naglo širi i postaje širokim naprednim pokretom u velikim zemljama Zapadne Europe. Prosvjetiteljske ideje i publicistička djelatnost započinju u Engleskoj, odakle prelaze u Francusku, a završavaju u Njemačkoj. Postupno djeluju na ostale europske narode i zemlje. Prosvjetiteljstvo prodire u Njemačku tek u drugoj polovici XVIII. stoljeća, ali tu će proizvesti takvu filozofsku revoluciju, koja će njemačku misao uzdići na vrhunac. Ipak, ključne zemlje prosvjetiteljstva jesu Engleska i Francuska. U njima prosvjetiteljstvo doživljava najveći uzlet.

Francusko prosvjetiteljstvo ipak se ponajviše identificira s općim prosvjetiteljskim pokretom i njegovim učincima. Danilo Pejović jezgrovito je to izrekao: »Mnoge tekovine engleskog prosvjetiteljstva postale su popularne tek nakon Voltaireovih *Lettres Anglaises ou Philosophiques* (1733–1734). Ako je prosvjetiteljstvo u cjelini, kao pokret i kulturna epoha, danas u Evropi i svijetu poznato i cijenjeno, onda to zahvaljuje u prvom redu francuskom obliku. Francuski jezik i duh, ukus i običaji pretvorili su rimsko-latinsku Evropu u francusku Evropu, a francuskom su geniju osigurali svjetsku slavu... Za razliku od engleskog pomirljivo-poučnog i njemačkog suhoparno-pedantnog prosvjetiteljstva, francusko je prosvjetiteljstvo brzo prestalo da bude duhovita igra te se naglo pretvorilo u strastvenu borbu protiv religije i svih oblika klerikalizma, i u agitaciju društvenog prevrata. Bio je to uvod u revoluciju« (Pejović 1980: 658). Američki kulturni povjesničar Jacques Barzun upozorava koliko je moćno bilo duhovno ozračje koje je stvorilo prosvjetiteljstvo. Ta se moć pokazala 1788.

kad je proglašena sloboda tiska. »Kao nekim čudom, pojavila se bujica knjiga i pamfleta. U Francuskoj su, očito, svaki muškarac, žena ili dijete, bili politički znanstvenici. Nekako su znali znanje svog Rousseaua i enciklopedista: zanimljivo je kako se ideje mogu širiti bez otvorene komunikacije, ozračjem« (Barzun 2003: 504).

Francusko prosvjetiteljstvo iznijelo je radikalne političke ideje rušenja staroga poretka i uspostavljanja novoga građanskoga poretka. Prosvjetiteljski mislioci izvršili su potpunu kritiku teologije i institucionalne crkve (Bayle, Voltaire), despotizma i apsolutizma (Montesquieu) te dali politička načela novoga građanskog poretka (Montesquieu, Rousseau). Njihovo je stajalište imalo različita filozofska polazišta, te se kretalo u različitim smjerovima, radikalnim i umjerenim. No ujedinjavala ih je potreba i nastojanje da se skupi, kritički ispita i znanstveno sustavno prikaže cjelokupno kulturno nasljeđe. Na taj bi se način mogla stvoriti slobodna građanska javnost i započeti rušenje ideološke dominacije Crkve i apsolutističke vladavine. To je bila zadaća *Enciklopedije* i zato je ona ujedinjavala sve važne napore francuskih prosvjetitelja. »Ona je na svestran način rezimirala duh 'filozofskog stoljeća'. U njoj su se na više ili manje harmoničan način sjedinile sve napredne duhovne tendencije toga vremena«. Zato su svi vodeći prosvjetitelji prionuli uz nju pa je ona bila »najveće i kolektivno ostvarenje cijelog francuskog prosvjetiteljstva« (Pejović 1982: 73–74).

Pokret prosvjetiteljstva započeo je u Engleskoj potkraj XVII. stoljeća, a povezuje se s Lockeovom i Shaftesburyjevom filozofijom. Osobito su Lockeove ideje slobode, tolerancije, vlasništva i ograničene države utjecale na prosvjetiteljsku filozofiju i političku misao u Europi i Americi, i na radikalne i na umjerene smjerove. No u Engleskoj je prosvjetiteljstvo u cjelini bilo konzervativna snaga. Zastupale su ga etablirane obrazovane klase, a filozofska misao primarno je bila okrenuta moralnim a ne političkim pitanjima pa »državna vlast nije bila središnje žarište: ni u smislu njezina rušenja, a ni njezina zadatka u izgradnji novog Rajskog Grada« (Porter 1981: 16). To prosvjetiteljstvo nije težilo »oslobođenju od tradicije, ili od prijašnjih načina društvene moći, nego zaštiti suverene vlasti i osobne sigurnosti od religijskog fanatizma i građanskog rata« (Pocock 1989: 83). Isti je smjer prosvjetiteljstvo imalo i u Škotskoj, gdje je polovicom XVIII. stoljeća dobilo snažan uzlet, nastao u uvjetima brzoga razvoja trgovine, bankarstva i poljoprivrede nakon unije s Engleskom (1707) te rušenja klansko-feudalnoga sustava (1746–47). Ekonomski uspon i povećanje bogatstva potaknuli su rast obrazovanoga građanstva i kulturnih institucija. Visoko obrazovanje, razvijeno već u XVII. stoljeću, s pet sveučilišta i vrhunskim prirodoznanstvenicima (matematičarima, fizičarima i kemičarima), filozofima i drugim znanstvenicima, te jakom medicinom (Medicinski fakultet Edinburškoga sveučilišta smatrao se jednim od vodećih centara znanosti u Europi), u XVIII. stoljeću postalo je otvorenije za djecu iz nižih srednjih slojeva negoli sveučilišta u Engleskoj ili na europskom kontinentu. Ispod toga je stajala mreža župnih škola te razne druge institucije. Sve će to od polovice stoljeća postati infrastruktura za razvoj filozofske, ekonomske i političke

misli te za uspon filozofske kritike i javne rasprave. Specifičnost škotskoga prosvjetiteljstva bila je razgranata proizvodnja knjiga (u središtu intelektualnoga života, Edinburghu, bilo je 1763. šest tiskarskih poduzeća, a dvadeset godina kasnije, 1783., broj im se povećao na šesnaest) i s njom povezane institucije (kao što su čitaonice, knjižnice i časopisi), te razvijena intelektualno-filozofska rasprava u klubovima (koji se razvijaju u Edinburghu od 1711).

Škotski prosvjetiteljski krug bio je ponajprije orijentiran na knjižnu proizvodnju i na intelektualne rasprave u intelektualnim klubovima u Edinburghu i drugim sveučilišnim gradovima. Kao i u europskom prosvjetiteljstvu temeljno načelo je razum i odbacivanje svega što ne može proći ispitivanje razuma, kao i vjera u sposobnost ljudi da se usavršavaju i da mijenjaju svoju institucije. No specifično obilježje škotskoga prosvjetiteljstva bilo je zasnivanje svega na empirizmu i praktičnosti, na koristi koju promjene mogu donijeti pojedincu i društvu. Ključna intelektualna ličnost bio je David Hume, koji će pristupom i idejama izloženima u *Raspravi o ljudskom prirodi* (1739–40) i u *Moralnim i političkim esejima* (1741) znatno utjecati na razvoj prosvjetiteljstva u drugoj polovici XVIII. stoljeća. Njegova moralna i politička filozofija i političke ideje ilustriraju dominantan smjer škotskoga prosvjetiteljstva. U *Raspravi* je pokazana bitna razlika prema francuskoj racionalističkoj filozofiji. »Razum jest, i treba jedino biti, rob strasti, i ne može nikad polagati pravo ni na kakvu drugu ulogu osim da im služi i da ih sluša« (Hume 1983: 355). Razum nije suveren gospodar, nego ovisan o strastima, koje ga pokreću i vode. Realizator je naših želja i regulator našega djelovanja. Iz toga proizlazi šire i realističnije shvaćanje pokretačkih sila i čovjekova djelovanja. Razum nije vrhovni sudac ni vodič u svemu, on to nije ni u moralnim ni u estetskim pitanjima. Moralna pravila nisu zaključci našega razuma. Razum je nesposoban pokrenuti nas na određeno djelovanje. Izvor moralnoga vrednovanja je u nagonско-emocionalnoj sferi, u »moralnom osjećaju«, kao i u »simpatiji«, u našoj sposobnosti da suosjećamo s radostima i bolima drugih ljudi, pa nas zbog te simpatije prema drugim ljudima raduju postupci koji su usmjereni na opće dobro, a u tom radovanju onome što je zajednici »korisno« bit je moralnoga odobravanja (Petrović 1982: 137–138). Racionalni dio moralnoga ponašanja sastoji se u otkrivanju sredstava za ostvarivanje ciljeva koje nameću strasti. Čovjek nije posve racionalno biće, u njemu se miješaju razum i osjećaji. Razum pruža čovjeku jasne i logičke spoznaje, ali ga i koči u djelovanju svojim sumnjama. Čovjek međutim mora djelovati i ne može mirovati kako bi razum riješio sumnje. Čovjekova priroda navodi ga da prihvati rješenja koja se ne mogu opravdati pred sudom razuma, ali mogu biti zadovoljavajuća osnova praktičnoga djelovanja (Petrović 1982: 318–319).

Hume zastupa »umjereni skepticizam« koji zahtijeva »stanovit stupanj sumnje, opreza i skromnosti... kod svakog ispitivanja i odlučivanja«, te »ograničavanje našega istraživanja na one predmete koji najbolje odgovaraju uskoj sposobnosti ljudskog razuma« (Hume 1988: 204–205). Njegova kritika dogmatskoga racionalizma

uputila ga je drukčijim smjerom od onoga kojim su išli radikalni prosvjetitelji. Taj je smjer nudio sumnju, ali i povjerenje u čovjekove moći. Čovjek je biće razuma i strasti, neizvjesnosti i vjerovanja, prevrtljivosti i moralnosti. To je biće koje bira, a njegov izbor nosi velike rizike. Njegov izbor ipak određuje iskustvo, vlastito ali i šire iskustvo pojedinih naroda. Hume vjeruje u postupno poboljšanje i promjene, a ne u nagle, nasilne promjene. U dugom razdoblju takve promjene dovode do velikih promjena u ljudskim odnosima, do revolucija. »Vladari moraju uzeti ljude takvim kakvi jesu i ne mogu težiti da uvedu nasilnu promjenu u načela i načine njihova mišljenja. Dugi protok vremena s raznim nezgodama i prilikama, potreban je da dovede do tih velikih revolucija, koje mnogo diferenciraju sliku ljudskih odnosa. I što je manje prirodan skup načela na koje se oslanja pojedino društvo, to će zakonodavac imati veće teškoće da ih uzdiže i kultivira«. Najbolja je ona politika »koja slijedi normalne sklonosti ljudi i pruži im ona poboljšanja za koja su oni sposobni« (Hume 2004: 44). Hume zato odbacuje tipične racionalističke konstrukcije prosvjetiteljskoga racionalizma, kao što je teorija društvenoga ugovora. Nedruštveno prirodno stanje fikcija je koja nikad nije postojala jer je i prvotno čovjekovo stanje bilo društveno. Prva društvena zajednica jest obitelj, koja nastaje iz prirodne sklonosti spolova, a put od nje prema političkoj zajednici (državi) vodi ne preko racionalnoga društvenoga ugovora, nego preko postupnoga razvijanja prirodnih veza, koje se temelje na osjećaju simpatije i zajedničkim interesima (Petrović 1982: 138). Cilj političkoga razmatranja nije u racionalističkom konstruiranju idealnoga oblika vladavine i propisivanju tko treba vladati, nego u nalaženju sredstava koja mogu ograničiti učinke loše vlasti jer »uređenje je dobro samo u mjeri u kojoj osigurava lijek protiv lošeg upravljanja« (Hume 2008: 88). Političke institucije moraju biti povezane s tradicijom, moralnim osobinama, navikama i običajima nekoga društva, njegovim »nacionalnim karakterom«, koji ponajprije određuju »moralni uzroci« – »priroda vladavine, revolucija u državnim poslovima, obilje ili bijeda u kojoj ljudi žive, položaj nacije u odnosu prema njezinim susjedima i slično« (Hume 2008: 154).

Hume je 1754. sa svojim prijateljem Adamom Smithom i s Allanom Ramsayem, mlađim, pokrenuo debatno društvo i kulturni klub Odabrano društvo (*Select Society*) radi organiziranja rasprava uglednih ličnosti – profesora, pravnika, svećenika, te veleposjednika, bankara, trgovaca i drugih bogatih i istaknutih građana, među kojima su bili istaknuti prosvjetitelji William Robertson i Adam Ferguson. Karakterističan je Humeov izbor prve teme rasprave: »Proizlaze li razlike u nacionalnom karakteru prvenstveno iz prirode različitih klima ili iz moralnih i političkih uzroka?«. Društvo nije samo organiziralo rasprave nego i poduzimalo različite inicijative kako bi se poboljšalo društveno stanje. Među članovima društva bilo je ljudi na visokim položajima u upravi i sudstvu, pa i članova britanskoga Parlamenta i vlade, čime su rasprave i na njih imale velik utjecaj. Inače, kao i većina liberalne škotske elite, zauzimali su se za integraciju Škotske u englesko društvo i kulturu te za njihov napre-

dak. S tim su ciljem osnovali posebno društvo za poboljšanje izgovora i pisanja engleskoga jezika u Škotskoj.

U godini u kojoj je osnovao društvo Hume je objavio prvi od četiri sveska svoje *Povijesti Engleske* (1754–62), koju je Voltaire proglasio »možda najboljim što je ikad napisano na bilo kojem jeziku«. S tim je djelom stekao slavu te ušao u visoko političko društvo. Svoje je političko stajalište označio negdje između vigovskih liberala i torijevskih konzervativaca, koji su se razlikovali ponajprije u pogledu na monarhiju: prvi su bili za ograničenu, a drugi za apsolutnu monarhiju. »Moji pogledi na stvari su mnogo prilagođeniji vigovskim načelima; moje predstavljanje osoba torijevskim predrasudama« (prema Edmonds i Eidinow 2007: 24). Ipak, pretezalo je torijevsko stajalište, osobito u zaključcima. Za njega je Slavna revolucija iz 1688. bila raskid s prethodnim razdobljem i početak novoga puta. »Mi na ovom otoku otad smo uživali ako ne najbolji sustav vlasti, barem najcjelovitiji sustav slobode koji je ikad bio poznat čovječanstvu«. To je mogao potpisati i Edmund Burke, otac modernoga konzervativizma. Isto tako mogao je potpisati Humeovo zauzimanje za umjerenost »u svim našim političkim sporenjima«, njegovu kritiku demokracije i republike te njegov stav da bi »na ovom otoku radije imao apsolutnu monarhiju nego republiku« jer se u moderno doba »monarhijska vlada izgleda najviše približila savršenstvu«, »civilizirane monarhije« su vladavine zakona, u njima »u značajnoj mjeri vladaju red, sistematičnost i postojanost«, »u njima je imovina sigurna, radinost se potiče, umjetnosti cvjetaju, a vladar živi siguran među svojim podanicima, kao otac među svojom djecom«, dok bi kraj britanske monarhije donio novu apsolutnu vlast ili »bismo mogli očekivati da ćemo prilikom svih izbora imati građanski rat« (Hume 2008: 105–106 i 130–131). Ključan zastupnik umjerenoga škotskoga prosvjetiteljstva bio je politički konzervativac, monarhistički legitimist i antidemokrat (Israel 2009: 52–59, 352–353 i 689–690). No Humea su konzervativci gledali sa sumnjom, zbog radikalne epistemologije, a još i više zbog njegovih kritičkih pogleda na religiju. Istodobno su ga zbog toga prihvaćali ne samo umjereni nego i radikalni prosvjetitelji. Zanimljivo je da je Hume od listopada 1763. do siječnja 1766., kad je bio tajnik britanskoga veleposlanika u Parizu, lorda Hertforda (zadnjih šest mjeseci otpravnik poslova veleposlanstva), održavao bliske veze s vodećim francuskim prosvjetiteljima i enciklopedistima. U salonu markize Deffand družio se sa zvijezdama francuskoga prosvjetiteljstva – Diderotom, d’Alembertom, Turgotom i drugima. Uspostavio je blizak odnos s enciklopedistima te je redovito bio na ručcima koje je priređivao njegov prijatelj barun Holbach, koji je financijski podupirao enciklopediju, ali bio i njezinim vrijednim suradnikom. Njegov je salon »filozofa za filozofe« obuhvaćao odabrano društvo Diderota, d’Alemberta, Grimma i još nekoliko njih (Rousseau ih je nazvao »holbahovskom klikom« – »la coterie holbachique«), a sastajali su se dvaput tjedno (Edmonds i Eidinow 2007: 70–73).

Ako je francusko prosvjetiteljstvo velikim dijelom povezano s *Enciklopedijom*, kao kolektivnim pothvatom koji je izrazio intenciju i učinak pokreta, za škotsko je prosvjetiteljstvo *Britanska enciklopedija* bila rezultat njegova dalekosežnoga učinka. Pojavila se u središtu prosvjetiteljstva, »Sjevernoj Ateni« (Barzun 2003: 493), Edinburghu (tu je objavljivana do 1898., kad je prodana američkom izdavaču), ali ne kao neki napor vodećih prosvjetitelja, nego kao širi izraz škotskoga prosvjetiteljstva, kao jedan od njegovih rezultata. Ipak, ona možda jednako toliko, kao i filozofska, ekonomska i druga intelektualna postignuća prosvjetitelja, pokazuje duh i karakter škotskoga prosvjetiteljstva, toliko orijentiranoga na razumno poboljšanje ljudskih institucija i korisnost koju promjene imaju za pojedince i društvo.

2. Dvije enciklopedije: *Enciklopedija* i *Britanska enciklopedija*

U povijesti enciklopedija i enciklopedistici XVIII. stoljeće ima posebno mjesto. Naziva se »dobom enciklopedije« (Yeo 2001: 277) ili »enciklopedijskim stoljećem« (Barzun 2003: 429). To je stoljeće dovršilo ono što je već bilo pripremljeno u XVI. i XVII. stoljeću. Ako je XVI. stoljeće iznijelo ideal univerzalnoga čovjeka, a XVII. stoljeće taj ideal postavilo na nove, čvrste znanstvene temelje, XVIII. stoljeće može se shvatiti kao vrhunac toga procesa. No to je dovršenje uspostavilo novo enciklopedističko stanje, na način koji je zapravo bio prava enciklopedijska revolucija. S XVIII. stoljećem broj knjiga nije samo narastao, one su postale lako dostupne. Slabi i nestaje kontrola nad znanjem. Znanje se širi iz raznih izvora i zahvaća razne segmente društva. Slabi monopol sveučilišta nad visokim obrazovanjem jer se pojavljuju alternativne institucije izvan sveučilišta (npr. razne akademije umjetnosti) na kojima se poučava manje tradicionalistički, a koje više obraćaju pozornost na modernu filozofiju, prirodoslovlje i povijest. Mnoge od njih namijenjene su budućim poslovnim ljudima. Neke su orijentirane na rudarstvo, metalurgiju i šumarstvo. U XVIII. stoljeću osnivaju se prve istraživačke organizacije (opservatoriji, laboratoriji, znanstveni muzeji) i javljaju se profesionalni istraživači. Napokon se obrazovani ljudi (intelektualni sloj) više nego ikad, osobito u Francuskoj, uključuju u projekte ekonomske, društvene i političke reforme. Razne vrste formalnih i neformalnih organizacija postaju središta rasprava i širenja prosvjetiteljskih ideja. Tako su pariški saloni često opisivani kao svojevrsni radni prostori projekta prosvjetiteljstva. Sličnu su ulogu imale kavane. Novine i časopisi bili su osobito važni u širenju znanja i uvećavanju kohezije i moći intelektualne zajednice. Jürgen Habermas (1969) taj proces opisuje kao nastanak građanske javnosti, kao sfere u kojoj se obrazovani ljudi sastaju i razmatraju javno relevantna pitanja. Te prve institucije javnosti donose ideju o rješavanju političkih problema kroz javnu raspravu. Na tome se kasnije uzdigla cijela arhitektura demokracije i demokratskih institucija (napose parlamenta) kao institucionalni oblik odvijanja procesa javnoga raspravljanja i odlučivanja.

S proizvodnjom i širenjem znanja nastaju novi problemi. Jedan od njih je kako upravljati brzo rastućom masom javne informacije i znanja, kako je selekcionirati, klasificirati, pohraniti. Pojava periodične literature – novina i časopisa – dodatno je pojačala percepciju preobilja. Kako se univerzalni čovjek uopće može nositi s tim obiljem? Sve se više čita pa se XVIII. stoljeće smatra »revolucijom čitanja« (Burke 2000). No kako se čita? Rolf Englesing napravio je razlikovanje »intenzivnoga« i »ekstenzivnoga« čitanja (Englesing 1974). Za razliku od intenzivnoga čitanja, zatvorenoga i ponavljajućega čitanja maloga broja knjiga (npr. Biblije), ekstenzivno čitanje označava brzo konzultiranje ili letimično čitanje velikoga broja tekstova. Taj drugi način u XVIII. stoljeću postupno zamjenjuje prvi. Prekomjernost je stvorila problem usvajanja znanja i promijenila čitalačke navike, a različite vrste rječnika, leksikona i enciklopedija bile su rješenje toga problema. Te su knjige istodobno mogle potaknuti ekstenzivno konzultiranje (Burke 2000: 182) jer nisu bile priređene za cjelovito čitanje nego za brzo konzultiranje određenoga dijela (otud prevlast abecednoga načela uređenja građe). Istodobno se zbila velika promjena u prirodi i strukturi znanja, koja je rezultat znanstvene revolucije XVII. stoljeća. U tom smislu velik znanstveni preokret XVII. stoljeća bio je uvod u enciklopedijsku revoluciju XVIII. stoljeća. Baconov nacrt u *Instauratio magna* (1620) uvodi posve novu klasifikaciju znanja i perspektivu enciklopedije. Leksikoni i enciklopedije XVIII. stoljeća nastojat će te rezultate usvojiti te su najvažniji od njih isticali potrebu da se, unatoč logici abecednoga reda, njihova građa shvaća kao cjelovita i jedinstvena, pa se one trebaju pažljivo, čak sustavno čitati. Enciklopedije jednostavno nisu htjele biti samo izvor prve obavijesti, nego načini na koje informacija može biti uređena i obuhvaćena kao znanje, te time i sredstvo obučavanja. Jedan od načina da se ta sustavnost i cjelovitost istakne bili su sustavi uputnica i indeksi. Zato su »glavne enciklopedije prosvjetiteljstva težile kompromisu između sustavnog i abecednog uređenja« (Yeo 2001: 114)

Bitan element enciklopedijske revolucije bio je proces institucionalizacije, profesionalizacije i specijalizacije djelatnosti. Izdavanje leksikografskih i enciklopedijskih djela postaje specijalizirana djelatnost pojedinih tiskara i izdavača. Iako su enciklopedije poskupjele, bile su iznimno poslovno isplative. Za velike pothvate, koji obećavaju velik profit, izdavači i tiskari su se udruživali, pa je tako Chambersova *Ciklopedija* imala više partnera (npr. jedan od njih, Thomas Longman, koji je kupovao udjele nekih partnera, do 1740. posjedovao je jedanaest šestdesetčetvrtina poduzeća, a William Strahan je 1760. imao pet šestdesetčetvrtina enciklopedije). I *Britanica* je započela kao zajednički pothvat dvojice partnera, Andrewa Bella i Colina Macfarquhara, a samo od prodaje trećega izdanja Bell je, tada jedini živi partner, dobio je 42 000 funta. Ipak je najveći poslovni uspjeh ostvarila Diderotova *Enciklopedija*, koja je u izvornom izdanju i reprintima objavljena u približno 25 000 primjerkara do 1789. Poslovnom uspjehu enciklopedija pridonijelo je uvođenje sustava pretplate. Mnoge poznate enciklopedije – Pivatijev *Novi znanstveni rječnik*, Zedlerov

Leksikon i francuska *Enciklopedija* – izdane su s pomoću pretplate. Harrisov *Tehnički leksikon*, koji je objavila skupina od deset izdavača, imao je 900 pretplatnika (Burke 2000: 172–173). Sastavljanje enciklopedija postaje specijalizirano zanimanje. Njemački polihistor Carl Ludovici radio je puno radno vrijeme za izdavača Zedlera, a Diderotov ugovor iz 1747. pokazuje da je primio 7200 livri za uređenje *Enciklopedije*, dok je d’Alembert primio 2400 livri. Uz to, velike enciklopedije uključuju rad mnogih specijalista, pa se enciklopedije pojavljuju kao kolektivni pothvati zajednice autora (u slučaju Diderotove *Enciklopedije* bilo je oko 135 suradnika).

Zbog svega toga u XVIII. se stoljeću u europskim zemljama pojavio niz vrijednih enciklopedijskih djela. Osim spomenutih, valja izdvojiti dva njemačka djela: Hübnerov leksikon (1704) i opsežan Zedlerov *Veliki sveobuhvatni opći leksikon* u 64 sveska (1732–50). Na kraju stoljeća Brockhaus je počeo objavljivati svoj prvi *Konversations-Lexikon* (1796–1811). U Nizozemskoj, u Amsterdamu, francuski tiskar i zastupnik radikalnoga prosvjetiteljstva Jean-Frédéric Bernard objavio je prvu svjetsku enciklopediju religija u sedam svezaka, *Ceremonije i religijski običaji svih naroda svijeta* (1723–35), s prekrasnim ilustracijama Bernarda Picarta, pa je englesko izdanje (1733–77) te vrlo utjecajne knjige nosilo potpis obojice. Ipak, unatoč brojnim izvrsnim enciklopedijama, dvije su iznimne u povijesti enciklopedistike: francuska *Enciklopedija* i *Britanska enciklopedija*. Imale su različita polazišta i učinke, ali su, svaka na svoj način, odredile modernu enciklopediju i enciklopedistiku.

Francuska *Enciklopedija*, punoga naziva *Enciklopedija ili Razumski rječnik znanosti, umjetnosti i obrta, sastavljen od jednog društva učenjaka* (*Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres*), vrhunac je i prekretnica u razvoju enciklopedistike. Bila je iznimna po nekoliko obilježja, od kojih su četiri najvažnija: prvo, bila je intelektualno, znanstveno-filozofski angažirana – polazila je od toga da je sreća ljudi u slobodi, blagostanju i stvaranju; drugo, donijela je posebnu metodu, koja je ujedinila sustavan dokumentarno-fotografski prikaz i filozofsku kritiku; treće, okupila je vrhunske suradnike; te četvrto, donijela je niz enciklopedijskih inovacija i poboljšanja koji će unaprijediti enciklopedističku djelatnost i uspostaviti standarde prema kojima će se morati ravnati svi ozbiljni enciklopedistički projekti.

Enciklopedija je izrasla iz specifične filozofske klime i enciklopedijske tradicije koju je obilježio Pierre Bayle sa svojim opsežnim *Povijesnim i kritičkim rječnikom* (1697), koji je privukao vodeće intelektualce. Pojava toga djela »označuje početak prosvjetiteljstva u filozofiji i općoj kulturi«, te znatno utječe na suvremenike »kao prva iscrpna građanska kritička ocjena cjelokupne obrazovanosti i kulturnog naslijeđa prošlosti«, u kojemu je sve znanje prošlosti kritički osvjetljeno umom modernoga građanskoga čovjeka (Pejović 1982: 19). Njegove je ideje u napadima na Crkvu osobito popularizirao Voltaire, koji ih je učinio dostupnima obrazovanom građanstvu i

društvima pariških salona. Njegov mali *Prenosivi filozofski rječnik* (1764) sa samo 73 članka (npr. Abraham, Ljubav, Andeo, Ateist, Jednakost, Država, Fanatizam, Mesija, Čuda, Mojsije, Tolerancija, Tiranija itd.), svrstana po abecednom redu, svaki s po 4–5 stranica, u jasnom i jednostavnom obliku iznosi Bayleovu poruku. Usto Bayleov je rječnik bio prvo moderno francusko djelo enciklopedijskoga karaktera koje je moglo služiti za podlogu kritičkoga enciklopedijskoga shvaćanja. No taj je rječnik uglavnom bio usmjeren na filozofiju i teologiju. *Enciklopedija*, kao njegovo »uspješno unučje« (Barzun 2003: 441), obuhvatila je i humanističke i prirodne znanosti (matematiku, fiziku i kemiju), ali i praktične ljudske djelatnosti (tehniku, obrtništvo, ekonomiju, poljoprivredu). Otud joj i naziv enciklopedija.

Enciklopedija je počela kao projekt Johna Millsa, Engleza nastanjenoga u Francuskoj, koji je htio objaviti svoj prijevod (načinjen 1743–45) popularne Chambersove enciklopedije, uz ispravljanje pogrešaka i s dodatcima francuskih autora. Djelo je trebao formalno objaviti francuski kraljevski tiskar André Le Breton. Za popravljane i nadopune teksta bili su, među ostalima, angažirani matematičar Jean d’Alembert te filozof i prevoditelj Denis Diderot. No Diderot je uspio uvjeriti izdavača na znatno ambiciozniji projekt, pa kad je Le Breton prekinuo s Millsom i ishodio u siječnju 1746. kraljevski privilegij za sebe, stari je projekt zapravo propao, a započet je posve nov, golem projekt, u koji su se uključile najvažnije liberalne glave nacije. Duša projekta, njegov glavni urednik, organizator i plodan autor bio je Diderot, koji je 1747. preuzeo vodstvo, a d’Alembert, koji je formalno uređivao matematičke dijelove, bio je suurednik sve do 1758., kad se povukao iz projekta pa je Diderot nastavio sam. Ipak, koliko god velik bio doprinos njih dvojice, napose Diderota, bez kojega enciklopedije, bar ne u obliku koji poznajemo, sigurno ne bi bilo, projekt je u širem smislu bio rezultat modernoga enciklopedijskoga kolaborativnoga rada, koji je uključio mnogobrojne suradnike, s njihovim manjim ili većim prinosima. Jedan od ključnih suradnika bio je samozatajan Louis de Jaucourt, radikalni prosvjetitelj, liječnik i leksikograf, koji je studirao teologiju u Ženevi, prirodne znanosti u Cambridgeu, a medicinu u Leidenu, član nekoliko uglednih akademija, autor izgubljenoga šestosveščanoga anatomskoga leksikona. Jaucourt se može smatrati prototipom modernoga enciklopedista po tome što je sve svoje vrijeme posvetio enciklopediji, ali ne i po tome što nije htio primiti nikakav honorar; čak je na svoj trošak angažirao nekoliko tajnika da mu pomažu. Od drugoga sveska, a posebno od 10. do 17. sveska, toliko je pridonosio *Enciklopediji* da je prozvan »robom *Enciklopedije*« (*l’esclave de l’Encyclopédie*). Napisao je nevjerojatnih 17 266 članaka, gotovo četvrtinu svih članaka u *Enciklopediji*, i to iz različitih područja prirodnih i medicinskih znanosti – fiziologije, kemije, botanike i patologije, ali i nekoliko članaka iz političke povijesti, među kojima i važne članke o ropstvu i trgovini robljem.

Značenje enciklopedije pripada prvom, Diderotovu izdanju, iako ga on nije u cjelini uredio. Između 1751. i 1765. objavljeno je 17 folio-svezaka, te još 11 svezaka s

bakrorezima između 1762. i 1772., a ukupno su obuhvaćali 71 818 članaka i 2885 ilustracija. Tih 28 svezaka, objavljenih između 1751. i 1772., uredio je Diderot. No u enciklopediju se ubraja još sedam svezaka, koje on nije uredio: 1776–77. objavljeno je pet dodatnih svezaka (četiri tekstualna i jedan svezak ilustracija) te 1780. dva sveska indeksa, koje je Diderot odbio urediti. Ipak, s punim pravom, *Enciklopedija* se naziva Diderotovom.

Rad na pripremi prvoga izdanja, koji je rezultirao objavljivanjem pojedinih svezaka, bio je sam po sebi kulturna pobuna, koja je proizvela duhovnu revoluciju u francuskom društvu. Oko enciklopedije se odmah stvorila velika kreativna energija, koja je proizvela velika očekivanja intelektualne javnosti (prvi svezak imao je dvije tisuće pretplatnika, a do petog ih je bilo četiri tisuće) i potaknula sve kulturne snage, liberalne i konzervativne. Skupina okupljena oko *Enciklopedije*, nazvana enciklopedisti, bila je možda najkreativnija intelektualna grupa u ljudskoj povijesti okupljena oko jednoga zajedničkoga projekta. Jezgru skupine u početku su činili Diderot, d’Alembert, Voltaire, Rousseau, Helvétius, Holbach i Turgot. Dio ih se povukao iz projekta nakon sukoba s Diderotom 1757–58. i odbio da ih se uvrštava u enciklopediste, a među njima je bio i Diderotov prijatelj Rousseau, koji je potom napustio znatan dio svojih radikalnih uvjerenja, posebno u etici (usp. Israel 2010: 157–159). Iako je unutar kruga enciklopedista od početka bilo značajnih razlika, ponajprije između umjerenoga prosvjetiteljstva Voltaira i Turgota (koji se vrlo rano počeo razilaziti s Diderotom i napokon se povukao iz projekta 1757) i prevladavajućega radikalnoga prosvjetiteljstva većine drugih urednika i suradnika, te razlike nisu bile toliko uočljive ni važne jer je enciklopedija bila otvoreni projekt koji je obuhvaćao različita stajališta, ali i zbog toga što su ideje umjerenih prosvjetitelja bile dovoljno radikalne u okviru onoga o čemu su pisali pa se nisu posebno izdvajale iz strukture kojom je dominirao duh radikalnoga prosvjetiteljstva. Uz to, ključne političke članke napisali su zastupnici radikalnoga prosvjetiteljstva, prije svih Diderot. Pored njega, i drugi radikalni mislioci napisali su neke od najvažnijih članaka. Primjerice u 14. svesku objavljen je Holbachov važan članak »predstavnici« (*Représentants*), u kojemu je argumentirano odbacio zahtjeve plemstva i svećenstva da govore u ime nacije. Taj je članak, napisan oko 1763., imao veliku ulogu u razvoju demokratske revolucionarne političke misli (Israel 2010: 55–56). Otud je točna opća ocjena da su enciklopedisti izložili bespoštednoj kritici dotadašnje duhovno i političko stanje te priredili intelektualne temelje za građansku političku revoluciju, američku i francusku, pa čak i da je *Enciklopedija* bila intelektualni uvod u Francusku revoluciju.

Enciklopedija je iznijela novi duh liberalizma i demokracije, a osporila sve konzervativne institucije. Napadana je i zabranjivana, ali i strasno širena kao program prosvjetiteljstva. Isusovci su je žestoko napadali, već nakon drugog sveska 1752. Državni je savjet zabranio tiskanje nekoliko svezaka, ali je zabrana ubrzo povučena. Nakon prvih sedam svezaka 1757. dolazi daleko jači napad, koji je doveo do konačno-

ga povlačenja Voltairea te odustajanja d'Alemberta, pa je Diderot ostao sam. Od 1759. *Enciklopediji* je bilo uskraćeno dopuštenje za tiskanje pa su prijatelji nagovarali Diderota da obustavi projekt, ali je on nagovorio izdavača da osigura dopuštenje objavljivanjem relativno nekontroverznih svezaka s tablama ilustracija, dok su preostali svesci teksta bili uređeni i otisnuti. Diderot je 1764. otkrio da su izdavač Le Breton i jedan slugar tajno uklonili približno 300 stranica spornoga slobodoumnoga teksta iz probnih otisaka deset svezaka, koje je on pregledao i odobrio za tisak. Bio je to pravi rat, u kojemu se nisu birala sredstva, osim trajnijega zatvaranja i fizičkoga eliminiranja (u tiranskim režimima XX. stoljeća onih 4000 pretplatnika vjerojatno bi bilo zatvoreno, a vodeći suradnici likvidirani; usp. Barzun 2003: 443). Protivnici *Enciklopedije* svrstali su se u jedinstven stroj na čelu s Dvorom, predvođenim s Madame de Pompadour, te Crkvom, iz koje su skladno djelovali stari neprijatelji isusovci i janсениsti. Ali *Enciklopedija* je imala neočekivane saveznike: cenzor Lamoignon de Malesherbes, pristalica slobode tiska (kasnije ministar i reformator, član Francuske akademije), znatno je pomogao izlaženju *Enciklopedije* (npr. dojavljivao je Diderotu da njegovi agenti dolaze zaplijeniti rukopise pripremljene za tisak, pa oni nisu našli ni jedan, a svesci su se i dalje tiskali, ponekad s oznakom švicarskoga izdavača).

Enciklopedija zato nije bila tek knjiga, čak ako ju se shvati kao »ključnu knjigu prosvjetiteljske modernosti«, ona je bila »važna intervencija u uspostavu europskog civilnog društva u kojemu su slobodna rasprava, dijalog, tolerancija i pitanja kulturnih prava postala hitna« (Featherstone i Venn 2006: 6–7). Enciklopedija je bila program društvene promjene. Njezina je temeljna pretpostavka bila da svijet, i priroda i kultura, oblikuje jedan kozmopolis kao uređen i spoznatljiv sustav. Zato se zasnivala na općem obrazovanju i aktivnoj javnoj sferi, s prosvijećenim građanima i boljim društvenim uređenjem i ljudskim odnosima, koje će donijeti koristi za čovječanstvo.

Ključna osoba projekta, Diderot, u uvodu članka »enciklopedija« u petom svesku (1755) shvatio je svoju enciklopediju kao neku vrstu vremenske kapsule prosvjetiteljstva. U slučaju neke katastrofe, bio bi to zbir intelektualne naobrazbe, koju bi mogla reaktivirati kasnija razdoblja. Jedan rad sadržava kolektivno znanje zajednice koje se može spojiti zajedno kad bi sve druge knjige bile izgubljene. Zato je cilj *Enciklopedije* bio pružiti cjelovitu sliku napora ljudskoga duha na svim područjima i u svim stoljećima. Kako bi se ukupno ljudsko znanje uspjelo obuhvatiti, sabrati i prezentirati, bio je potreban čvrst sustav za njegovu organizaciju koji istodobno omogućuje razumijevanje njegove cjelovitosti i povezanosti, ali i jednostavan dostup do svakoga segmenta i dijela; bila je potrebna posebna »epistemološka strategija *Enciklopedije*« koju su razradili Diderot i d'Alembert (šire o tome u Darnton 1984: 191–213). U znamenitoj *Uvodnoj raspravi* (*Discours préliminaire*), objavljenoj u prvom svesku *Enciklopedije* (1751), d'Alembert piše: »Djelo ima dvostruki cilj. Kao Enciklopedija, ono treba, koliko je to moguće, izložiti redoslijed i povezanost ljudskoga zna-

nja, a kao Obrazloženi rječnik znanosti, umjetnosti i zanata, sadržavati opća načela na kojima se temelji svaka znanost i svaka bilo slobodna bilo mehanička vještina, kao i najbitnije pojedinosti koje čine njegov glavni sadržaj i bit« (d’Alembert 1955: 1). »Enciklopedijski se red sastoji u okupljanju spoznaja na najmanji mogući prostor i tako reći u postavljanje filozofa iznad ovoga prostranoga labirinta, na uzvišeno stanovište s kojega može opažati istovremeno i znanosti i glavne vještine i jednim pogledom vidjeti predmete njihovih spekulacija i radnje koje on može obavljati s tim predmetima, razlikovati opće grane ljudskih spoznaja, točke koje ih razdvajaju i točke koje ih spajaju, i katkada čak predvidjeti skrivene putove koji ih povezuju«. Kao što je teško svaku znanost svesti na mali broj pravila i općih pojmova, jednako tako »nije nimalo lakše obuhvatiti u jedinstveni sustav beskrajno različite grane ljudskoga znanja«. Potrebna je čvrsta klasifikacija znanja, a temelj za nju Diderot i d’Alembert našli su u Baconovoj podjeli znanja na tri opće grane, koje odgovaraju trima temeljnim čovjekovim sposobnostima: 1. povijest, koja se zasniva na pamćenju i obuhvaća povijest koja se odnosi na Boga (sveta i crkvena povijest), čovjeka i prirodu; 2. filozofiju, koja se zasniva na mišljenju i obuhvaća znanost o Bogu, čovjeku i prirodi, kao i fizikalno-matematičke znanosti, te 3. lijepe vještine, koje se zasnivaju na mašti i obuhvaćaju slikarstvo, kiparstvo, arhitekturu, pjesništvo i glazbu. Toj tematskoj organizaciji znanja, izraženoj u tradicionalnom drvu znanja, ili »enciklopedijskom načelu«, kako ga naziva d’Alembert, dodano je moderno načelo abecedne organizacije koje on u uvodnoj raspravi naziva »rječničkim načelom«, koje olakšava korištenje enciklopedije. Otud njegova nada, s kojom zaključuje raspravu, da će »ovo djelo moći bar jednoga dana zamijeniti građanima biblioteku u svim područjima, a profesionalnom znanstveniku u svim područjima izuzev onoga koje on sam proučava, da će ono razviti istinska načela stvari, utvrditi njihove odnose, da će pridonijeti izvjesnosti i napretku ljudskih spoznaja, i da će, uvećavajući broj istinskih znanstvenika, istaknutih umjetnika i prosvijećenih amatera, društvu donijeti nove koristi« (d’Alembert 1955: 75). Iako počiva na pretpostavci o svijetu kao ograničenom i konačnom sustavu koji se može znanstveno opisati i umno oblikovati, enciklopedija nije zamišljena kao zatvoren i konačan sustav znanja. U članku »enciklopedija« Diderot uspoređuje oblikovanje enciklopedije s »utemeljenjem velikoga grada«, a enciklopedijski poredak sa strojem, dijelovi kojega pripadaju zajedno, ali mogu biti sastavljeni na posve nov način, čime se ističe da *Enciklopedija* nije organizirano sabiralište ukupnoga fonda ljudskoga znanja, nego otvorena konverzacija između članova »znanstvenoga grada« (usp. Broberg 1990: 48–49).

I čisto enciklopedijske prednosti *Enciklopedije* bile su važne. Uključila je područje rada, obrta i tehnike (njezini su informatori i suradnici bili i neki obrtnici i inženjeri). Bila je iznimno kvalitetno ilustrirana, pa će se te velike ilustracijske table reprintirati u XX. stoljeću. Francuska *Enciklopedija* postala je uzor kasnijim enciklopedijama, elemente koje je sadržavala preuzimale su sve važnije enciklopedije. Pri-

mjerice u dva dodatna sveska pod naslovom »*Table analytique et raisonnée*« uvela je opsežan indeks, koji će *Britannica* usvojiti tek u 7. izdanju (1830–42), kad će biti otisnut poseban svezak s indeksom. Sustavi referenciranja (klasifikacijska mjesta i uputnice), koji su osmišljeni kako bi se ublažile slabosti abecedne organizacije, uspostavljajući međupovezanost abecediranjem raspršenih fragmenata znanja, pridonijeli su enciklopedističkoj izuzetnosti *Enciklopedije*. No francuska *Enciklopedija* učinila je za enciklopedijsku djelatnost nešto još važnije – predstavila ju je kao izraz ljudske stvaralačke moći i težnje prema oblikovanju svojega svijeta. Bila je podjednako namijenjena buđenju političke svijesti kao i stjecanju znanja. Iako su ju samo bogati mogli pribaviti, jeftinija izdanja i javne knjižnice učinile su ju dostupnom mnogima. Zato se objavljivanje *Enciklopedije* smatra »važnim događajem u povijesti komunikacije« (Briggs i Burke 2002: 97). U velikoj je mjeri odredila povijest enciklopedistike, a njezini tvorci, izdavači i autori ostat će zauvijek upisani kao specifični tvorci same djelatnosti – enciklopedisti. S njom se povezuju ključni enciklopedistički pojmovi – enciklopedija i enciklopedizam. Riječ enciklopedija u enciklopedistici i publicistici asocira na konkretnu knjigu i pothvat, kao i na druga općenitija značenja. Enciklopedizam se u povijesti filozofije i enciklopedije shvaća u uskoj povezanosti s francuskim enciklopedistima, tvorcima *Enciklopedije*.

Drukčije je išlo s *Britanskom enciklopedijom*, koja je započeta pod nazivom *Britanska enciklopedija ili Rječnik umjetnosti i znanosti* (*The Encyclopaedia Britannica or Dictionary of Arts and Sciences*). Taj proizvod škotskoga prosvjetiteljstva nije počeo tako slavno. Prvo izdanje, objavljeno u Edinburghu 1768–71. u tri sveska (s 2659 stranica i 160 tabli gravura), nije bilo impresivno, ni po opsegu ni po sadržaju. Nije sadržavalo ni biografske članke. Članci su uglavnom bili kompilacije (preuzimanja sadržaja) iz drugih knjiga, a u prvom svesku, nakon predgovora, objavljena je na dvije stranice lista publikacija iz kojih je enciklopedija sastavljena. Dio članaka napisao je urednik, William Smellie. Najvažnija inovacija bila je kombinacija makropedijskih i mikropedijskih članaka. Važne teme obrađuju se kroz sustav obuhvatnih rasprava (bilo ih je više od 40, od kojih je »anatomija« imala 165 stranica), koje su povezane s nizom malih rječničkih članaka o tehničkim izrazima i drugim temama. Trojica prvih urednika Škota, vlasnici tiskara Andrew Bell (od 1793. isključivi vlasnik) i Colin Macfarquhar, te tiskar i antikvar i pretežni urednik William Smellie, time su nastojali nadići problem prevelike fragmentacije građe, karakterističan za iznimno raširene enciklopedijske rječnike XVII. i XVIII. stoljeća, u kojima su mali članci organizirani prema abecednom načelu. Štoviše, u prvom izdanju građa je izlagana na tradicionalan klasifikacijski način pa su čak u predgovoru Chambersova *Ciklopedija* i Diderotova *Enciklopedija* izvrnuti poruzi zbog »budalastih pokušaja da znanost priopćavaju na temelju raznih tehničkih termina poredanih abecednim redom«. Već je drugo izdanje (10 svezaka, 1777–84), koje je, nakon što je Smellie odbio uređivanje jer se protivio obuhvatiti i biografije, uredio James Tytler (briljantan polihistor i

politički radikal, čiji su reformizam uspješno obuzdali vlasnici Bell i Macfarquhar), bilo znatno poboljšano (sadržavalo je više rasprava i novih članaka te proširenje i aktualizaciju postojećih, a Bell ga je ilustrirao s 340 tabli). Treće izdanje (18 svezaka, 1788–97), koje je počeo uređivati Macfarquhar, a nakon njegove smrti (1793) nastavio George Gleig (svećenik, od 1808. biskup Brechina i primas Škotske episkopalne crkve), definitivno je učvrstilo reputaciju *Enciklopedije* kao pouzdane publikacije koja je proizvod identificiranih stručnjaka i opsežnih studija (npr. članak »kemija« imao je 261 stranicu, a sastavio ga je James Tytler). Izdanju su 1801. dodana dva dopunska sveska (koje je uredio Gleig), a cijelo izdanje s dopunskim svescima objavljeno je 1803. godine. U trećem izdanju surađivalo je nekoliko priznatih znanstvenih autoriteta, kao što je Thomas Thomson, koji je napisao nekoliko opsežnih članaka (kemija, mineralogija i dr.) i uveo upotrebu kemijskih simbola (u dodatnom svesku iz 1801., u članku kemija od 190 stranica, koji je zamijenio Tytlerov članak), te John Robison, tajnik Kraljevskoga društva Edinburgha, koji je napisao više novih članaka iz prirodne filozofije (astronomija, dinamika, elektricitet, magnetizam, mehanika i dr.). Tom izdanju dodana je lista autora, ali najveći broj članaka su napisali (kompilirali) Tytler i Gleig. Izdanje je bilo vrlo kvalitetno ilustrirano: dodane su i table u boji. Treće izdanje bilo je i iznimno profitabilno: prodano je u otprilike 10 000 primjeraka i zaradilo oko 42 000 funta. To izdanje donosi novi fenomen: piratsko izdanje. Osim legitimnoga izdanja tiskanoga u Edinburghu, tiskano je i piratsko izdanje u Dublinu (tiskao ga je u 2000 primjeraka James Moore), te izdanje u Philadelphiji (prva američka enciklopedija), koje se u potpunosti temeljilo na *Britanskoj enciklopediji* (tiskao ga je Thomas Dobson). S trećim izdanjem počinje i tradicija posvećivanja *Britanske enciklopedije* aktualnom britanskom monarhu koja je svojstvena toj enciklopediji i izraz je njezina konzervativnoga karaktera. Kralj Đuro III. nazvan je u posveti izdavača Bella i Macfarquhara u prvom svesku (1788) »ocem svojeg naroda i prosvijećenim zaštitnikom umjetnosti, znanosti i književnosti«.

Na početku XIX. stoljeća sve se više ističe bitna razlika *Britanske enciklopedije* naspram francuske *Enciklopedije*, koja je u Gleigovoj bilješci uz dva dopunska sveska (1801) nazvana »pogubnim djelom«, »pravedno optuženim zbog širenja sjemena anarhije i ateizma«, kojemu se *Britannica* treba suprotstaviti kako bi bila »vrijedna zaštite Vašeg Veličanstva [Đure III.]«. Razlika nije samo u konzervativnim polazištima nego i u ideološkoj ulozi koja joj je bila namijenjena i koju je sama preuzela. *Britanska enciklopedija* počinje se shvaćati kao zastava Britanskoga Imperija i kao »nacionalna enciklopedija« u smislu prijenosnika britanskih vrijednosti u kolonije (Yeo 2001: 1), dakle širenja britanskih vrijednosti i tradicije kao univerzalnih. U XIX. je stoljeću stekla svjetsku reputaciju te ju je stalno povećavala. Važni suradnici bili su Archibald Constable, James Mill, David Ricardo, Thomas Malthus, Walter Scott. Nova izdanja uglavnom su bili ispravljani i ažurirani pretisci prethodnih – četvrto izdanje u 20 knjiga objavljeno je 1810. godine, a peto izdanje, koje je bilo pretisak če-

tvrtoga s ispravicima objavljeno je 1817. Peto izdanje dopunjeno je posebnim *Dodatkom (Supplement)*, koji je objavljen u šest svezaka 1824 (kasnije nazvano *Supplement to the Fourth, Fifth and Sixth Editions of the Encyclopaedia Britannica*), a uredio ga je Macvey Napier. *Dodatak* je bio glavna inovacija jer je bio više kolektivno djelo eksperata, sastavljeno od autorskih rasprava najznačajnijih britanskih i stranih znanstvenika. Opsežne rasprave objavljene u *Britannici* početkom XIX. stoljeća često su se tiskale odvojeno kao udžbenička literatura za studente Edinburškoga sveučilišta. Sedmo izdanje (21 svezak, 1830–42) donijelo je još jednu važnu inovaciju: poseban svezak s indeksom, koji će otada sadržavati svako naredno izdanje.

Nakon devetoga izdanja (24 sveska, 1875–89) vlasništvo nad enciklopedijom prešlo je u SAD (1901), iako je ona i dalje bila britanski proizvod, ne samo po tome što je daleko najveći broj suradnika bio britanski (pa je tako od 1100 suradnika samo njih 70 bilo iz SAD-a, a 60 iz drugih europskih zemalja). Enciklopedijski se rad profesionalizirao i uspostavljeno je trajno uredništvo s urednicima i pomoćnim urednicima kako bi se ubrzao kontinuirani proces revizije i dopune, pa je *Britannica* bila prva enciklopedija koja je krenula u tom smjeru (usp. Collison 1966: 138–155). Slavno 11. izdanje objavio je Cambridge University Press (29 svezaka, 1910–11), a značilo je zaokret prema manjim člancima, pa je ukupno sadržavalo oko 40 000 članaka, dvostruko više od 9. izdanja (17 000), iako nije imalo puno veći opseg. Od 1943. vlasništvo nad enciklopedijom prešlo je na Čikaško sveučilište (dobilo ga je kao poklon od generala Roberta Wooda, predsjednika tvrtke Sears, Roebuck and Company, dotadašnjega vlasnika). S 15. izdanjem *Britannice* (28 svezaka, 1974) došao je novi zaokret. To je izdanje, koje je posebno bilo usmjereno isticanju uloge enciklopedije u obrazovanju i razumijevanju a da ne smanji njezinu ulogu kao referentne knjige, obnovilo staru ideju cjeline i jedinstva znanja. Njezina tri dijela – Propedija (*Propaedia, or Outline of Knowledge*), Mikropedija (*Micropaedia, or Ready Reference and Indeks*) i Makropedija (*Macropaedia, or Knowledge in Depth*) – bila su nastojanje da se razumijevanje i učenje neke teme pokaže kao ulazak u krug u kojemu su kratki informativni članci o detaljima stvari kao i dugi članci (neki od njih imaju opseg veće knjige, npr. članak »Kina« ima 146 stranica velikoga enciklopedijskoga formata) o općim temama uređeni tako da izrazi njihov međusobni odnos i njihov odnos prema cjelini znanja koji osobito ističe propedijski dio kao složeni indeks znanja. To je izdanje kasnije objavljivano s izmjenama i dopunama (1985. uveden je opći indeks). U ožujku 2012. uprava enciklopedije objavila je da neće biti više klasičnih papirnatih izdanja, koja obuhvaćaju manje od 1% prodaje, te da će se usredotočiti na izdanja na novim medijima. *Encyclopaedia Britannica* na početku 1990-ih počela se tiskati na CD-ROM-u, a potpuna verzija enciklopedije na dva diska objavljena je 1995., dok se 1999. pojavila na DVD-u. U isto vrijeme, 1994., *Britannica* se pojavila i kao internetska enciklopedija, pa ova dva oblika (elektronički i internetski) danas posve dominiraju, a korisnici ih često kombiniraju.

Vrijedi spomenuti jedan od pothvata koje je izvela tvrtka Encyclopaedia Britannica, francusku enciklopediju *Encyclopaedia universalis* (1. izdanje 1968–74, 20 svezaka), koja se smatra jednom od najboljih suvremenih francuskih općih enciklopedija. To je prva enciklopedija nastala u suradnji izdavačkih kuća dviju zemalja, u ovom slučaju Francuskoga čitalačkoga kluba i tvrtke Encyclopaedia Britannica, Inc (od 2005. izdaje je samo Encyclopaedia Britannica). Nastojala je slijediti obrazac slavne francuske *Enciklopedije*, pa je uglavnom sadržavala velike pregledne članke o značajnim temama, a posebnu je pozornost posvećivala modernoj znanosti i tehnologiji. Tvrtka Encyclopaedia Britannica pokrenula je i u nekim drugim zemljama slične koprodukcijske enciklopedijske projekte. Tako je s tvrtkom Tokyo Broadcasting System objavila u Japanu međunarodnu *Britansku enciklopediju – Buritanika Kokusai Dai Hyakkata Jiten* u 29 svezaka (1972–75), a u Kini s tvrtkom China Publishing House 1985–86. kinesko izdanje *Britannice* u 10 svezaka, te 1999. i njezino revidirano izdanje u 20 svezaka.

Zaključak

Prosvjetiteljske enciklopedije znače potpuni zaokret u enciklopedijskoj djelatnosti. Enciklopedija je postala »usko povezana s usponom moderne, s pretpostavkama o javnom karakteru znanja i poželjnosti slobodne intelektualne i političke razmjene koje su postale razlikujuća obilježja europskoga prosvjetiteljstva« (Yeo 2001: xii). Enciklopedije su pisane na materinjim jezicima a ne na latinskom, pa nisu namijenjene samo užem krugu. Zato su mogle biti i komercijalni pothvati. Uz to, enciklopedije su sada višesveščane edicije a ne skupovi rasprava, obuhvaćaju ambiciozniji raspon tema koji daleko nadilazi tradicionalni sveučilišni program. Napokon, definitivno se mijenja odnos prema klasifikacijskom sustavu organizacije u korist praktičnijega i otvorenijega abecednoga sustava. Više se ne polazi od pretpostavke o krugu znanja koje bi obrazovana osoba trebala usvojiti tijekom života, nego se smatra da takvo znanje nadilazi mogućnosti pojedinca, pa enciklopedije funkcioniraju kao dodatak skupljenom znanju pojedinca, koje on može u slučaju potrebe lako konzultirati. U tom je smislu Diderot u članku »enciklopedija« odbacio postavku da je u moći pojedinca da zna sve što se može znati.

Prosvjetiteljske enciklopedije uspostavile su se kao modeli modernih enciklopedija. Te su enciklopedije objedinile dotad djelomično prisutna i nekonzistentno razvijena temeljna načela enciklopedija: sveobuhvatnost enciklopedijskoga nacрта kao slike svijeta znanja u napredovanju; klasifikacija enciklopedijske građe; informacijska načela prezentiranja natuknica (npr. abecednih); spoznajno-logička struktura znanja kao osnova informacijske strukture; kontinuitet tradicije kao temelj enciklopedijske »proizvodnje«. Učinile su to na novoj osnovi moderne filozofije i znanosti. Enciklopedije XVIII. stoljeća uspostavile su se kao znanstvene, jer je znanost bila

njihova legitimacija i ishodište. No one su znanstvene u stručno-profesionalnom smislu, jer su razvile vlastite metode praćenja znanosti prilagođene diversifikaciji znanstvenih područja. Uz to, one su postale javne jer su bile duhovno-znanstveni iskaz javnosti, te nacionalne u tom smislu da pridonose bogatstvu nacije slijevajući u nju opća dobra znanosti i kulture (Vujić 1991: 35–40).

Sva ta postignuća enciklopedijske revolucije XVIII. stoljeća omogućila su velik zamah koji je enciklopedijska djelatnost doživjela u XIX. i XX. stoljeću. Čak i ono što nije izravno proizvela, nastalo je na njezinim temeljima, na idejama koje su već bile prisutne, pa i podrazumijevajuće, ali koje su u XIX. i XX. stoljeću u potpunosti elaborirane. To je prije svega ideja koja je s francuskom *Enciklopedijom* već bila osviještena: da su moderne univerzalne enciklopedije nacionalne u tom smislu da pridonose bogatstvu nacije donoseći joj znanje i vrijednosti koje daju moderne znanosti i kulture, ali i u smislu da su nacionalne u užem političkom smislu jer afirmiraju nacionalnu državu, njezine vrijednosti i postignuća kao univerzalno dobro. Francuska je *Enciklopedija* bila posve zaokupljena prvom idejom, jer je polazila od shvaćanja da ljudsko djelovanje treba biti vođeno svjetlom razuma koje pripada svima i svakome, dok je *Britanska enciklopedija* bila više zaokupljena drugim aspektom po tome što je bila imperijalna u smislu vlastitoga samorazumijevanja kao proizvoda velikoga imperija i nacionalna u smislu širenja britanskih vrijednosti kao univerzalnih diljem imperija.

Enciklopedije XIX. i XX. stoljeća svoj su nacionalni karakter uspostavile kao svoju ideologiju, pa je otud proizlazila eksplicitna nacionalna legitimacija enciklopedijskih pothvata. Istodobno su zadržale univerzalistički vidokrug koji je donijela enciklopedijska revolucija XVIII. stoljeća. Kad je u XIX. stoljeću prevladao pozitivizam, ideološka funkcija nije nestala. Dobila je samo novi oblik. Pozitivizam će postati dominantna teorijsko-metodološka osnova enciklopedijske proizvodnje u smislu pristupa znanju i u njegovoj organizaciji i prezentaciji. Dao je stroži oblik klasičnim enciklopedijskim načelima, koja su oblikovana s francuskom *Enciklopedijom*, posebno načelima potpunosti, objektivnosti i razumljivosti. Pozitivističko opisanje činjenica iz različitih područja prepoznato je kao objektivan, vrijednosno neutralan enciklopedijski stil, koji ima univerzalnu valjanost, a pozitivistički orijentirane enciklopedije kao model suvremene enciklopedije. Takvom se metodološkom standardizacijom može objasniti prihvaćenost enciklopedijskoga organiziranja znanja i enciklopedija kao intelektualnih projekata te znatan rast i širenje enciklopedijske proizvodnje koja se posve institucionalizirala i profesionalizirala (Collison 1966: 138–155). U drugoj polovici XIX. i na početku XX. stoljeća nastao je niz enciklopedija kao znak nacionalne kulturne i političke zrelosti određenih zemalja koje su otvoreno nosile težnju za doprinosom potvrđivanju svoje nacionalne države i njezine samostalnosti. Iako su uglavnom nošene duhom rastućega nacionalizma, bile su napravljene u pozitivističkoj metodologiji, te time prihvaćene kao profesionalne. I doista, enciklo-

pedijska metodologija dimenzionirala je njihovu ideološku namjenu. Primjerice u Italiji je za vladavine fašizma objavljena jedna od najvažnijih svjetskih enciklopedija *Enciclopedia Italiana* (37 svezaka, 1929–39), koju je uredio Giovanni Gentile, filozof i fašistički ideolog. Čak ni izravna obrana fašističke ideologije (sam Mussolini je napisao članak »fašistička doktrina«) nije bitno utjecala na ocjenu o općoj nepristranosti i pouzdanosti te enciklopedije. Ona je, kao i druge slične enciklopedije, nadživjela svoje sastavljače upravo svojom enciklopedijskom metodologijom sistematizacije i prezentacije znanja koja je prihvaćena kao valjana, dok se ideološko usmjerenje ograničavalo na uži krug tema.

U tom je smislu *Britanska enciklopedija* odnijela koncepcijsku prevlast nad francuskom *Enciklopedijom*. Suvremene enciklopedije imaju važnu ulogu u kodifikaciji znanja, teže prema konačnoj inventuri stvari u znanom svijetu, drže elemente spoznatoga svijeta na okupu svojim konceptualnim sustavom povezivanja. Međutim enciklopedije uvijek imaju ideološku funkciju, a ona se izražava u raznim oblicima, kao obrana i opravdanje postojeće strukture moći, ili kao otvorenost prema društvenoj promjeni. Štoviše, neki suvremeni enciklopedijski projekti (npr. *Wikipedija*) pojavili su se i kao svojevrsne socijalne utopije (Ravlić 2011). Time je utopijski duh francuske *Enciklopedije* ostao i dalje živ.

LITERATURA

- Barzun**, Jacques: *Od osvita do dekadencije: 500 godina zapadne kulture*, Masmmedia, Zagreb 2003.
- Briggs**, Asa, **Burke**, Peter: *A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet*, Polity Press u suradnji s Blackwell Publishers, London 2002.
- Broberg**, Gunnar: The Broken Circle, u: T. Frangsmyr, J. L. Heilbron i R. E. Rider (ur.), *The Quantifying Spirit in the Eighteenth Century*, University of California Press, Berkeley 1990.
- Burke**, Peter: *A Social History of Knowledge: From Gutenberg to Diderot*, Polity Press u suradnji s Blackwell Publishers, London 2000.
- Collison**, Robert L.: *Encyclopaedias: Their History Throughout the Ages*, 2. izdanje, Hafner Publishing Co., New York 1966.
- D'Alembert**, Jean Le Rond: *Uvodna rasprava u Enciklopediju*, Kultura, Beograd, 1955.
- Darnton**, Robert: *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, Basic Books, New York 1984.
- Edmonds**, David, **Eidinow**, John: *Rousseau's Dog: Two Great Thinkers at War in the Age of Enlightenment*, Haper Perennial, New York 2007.
- Englesing**, Rolf: *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland, 1500–1800*, J. B. Metzlersche i A. E. Poeschel, Stuttgart 1974.
- Featherstone**, Mike, **Venn**, Couze: Problematizing Global Knowledge and New Encyclopaedia Project: An Introduction, *Theory, Culture, and Society*, special issue on problematizing global knowledge, 23 (2–3), 2006: 1–20.
- Habermas**, Jürgen: *javno mnenje*, Kultura, Beograd 1969.
- Hume**, David: *Rasprava o ljudskoj prirodi*, Veselin Masleša, Sarajevo 1983.

- Hume**, David: *Istraživanja o ljudskom razumu*, Naprijed, Zagreb 1988.
- Hume**, David: *Ekonomске rasprave*, Politička kultura, Zagreb 2004.
- Hume (Hjum)**, David: *Politički eseji*, Službeni glasnik, Beograd 2008.
- Israel**, Jonathan: *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752*, Oxford University Press, Oxford 2009.
- Israel**, Jonathan: *A Revolution of the Mind. Radical Enlightenment and the Intellectual Origins of Modern Democracy*, Princeton University Press, Princeton 2010.
- Pejović**, Danilo: prosvjetiteljstvo, *Opća enciklopedija*, knj. 6, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1980.
- Pejović**, Danilo: *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, Filozofska hrestomatija, 3. izdanje, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1982.
- Petrović**, Gajo: *Engleska empiristička filozofija*, Filozofska hrestomatija, 3. izdanje, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1982.
- Pocock**, John: Conservative Enlightenment and Democratic Revolutions: The American and French Cases in British Perspective, *Government and Opposition*, 24 (1), 1989: 81–105.
- Porter**, Roy: The Enlightenment in England, u: R. Porter, M. Teich (ur.), *The Enlightenment in National Context*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- Ravlić**, Slaven: Enciklopedija kao socijalna utopija, *Studia lexicographica*, 5 (2011), 1(8): 44–56.
- Vujić**, Antun: Razvitak enciklopedistike i enciklopedijsko vrednovanje, *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“*, knjiga 1, 1991: 25–43.
- Yeo**, Richard: *Encyclopaedic Vision: Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

ENLIGHTENMENT AND THE ENCYCLOPAEDIA: TWO ENLIGHTENMENTS AND TWO ENCYCLOPAEDIAS

Slaven Ravlić

The Faculty of Law, Zagreb; The Miroslav Krleža Institute of Lexicography

ABSTRACT: This paper questions the relation between Enlightenment and the encyclopaedia through the analysis of two great encyclopaedias of the 18th century Enlightenment: the French *Encyclopédie* and the Scottish *Encyclopaedia Britannica*, as expressions of the specificity of two projects of Enlightenment: the French radical Enlightenment and the Scottish moderate Enlightenment. Both encyclopaedias were produced under different social and encyclopaedic contexts: the first one was the direct product of the leading Enlighteners fighting for cultural and social change, while the second one grew out of the spiritual atmosphere that shaped the Scottish Enlightenment in an effort to keep the balance between change and tradition, and both had different social impacts: the first one led to a revolution, while the second one legitimised the British system and the imperial rule. Both, however, contributed to the shaping of the modern encyclopaedia and to the gathering impetus in encyclopaedic activity in the 19th and 20th century.

Keywords: *Enlightenment; encyclopaedia; social change; tradition*